

KÛFİ ÇAYI BOĞAZI'NIN DOĞAL VE TARİHİ COĞRAFYASI (ÇİVRİL/DENİZLİ)

(Natural and Historical Geography of the Kûfi Brook Gorge)

Dr. Mehmet Akif CEYLAN^{*}
Araş. Gör. Adnan ESKİKURT^{**}

ABSTRACT

The starting points of the Kûfi Brook, which is among the important branches of the Big Meander River, are at the higher parts surrounding the Little Sincanlı Basin. The length of the Kûfi Brook, discharging to the Işıklı Lake after passing through Sandıklı Plain, is 98.1 km. while the precipitation area is 2015 km².

The Kûfi Brook excavated a valley between Sandıklı and Çivril Basin, which looks in various places like a strait. The valley, excavated under control of the tectonic movements, has a length of 36 km. and a width of 1-1.5 km. The narrow and the deeper parts of the valley has been called as The Kûfi Brook Gorge.

The Brook Valley forms the most favourable topographic passing zone for transportation between Çivril and Sandıklı. The width of the valley base and its gradient has suitable properties for transportation. For this reason, as in today, it is being used for transportation in the historical eras. Also it served as a military way from time to time.

It is strongly possible that an important war of the Middle Ages named as Myriokephalon by a contemporary Byzantine chronicle (Nicetas Khoniates), occurred probably between the Seljuk Sultan Kılıçarslan and the Emperor Manuel Komnenos in 1176 on 17th of September in this gorge. Because the geographical conditions of the war place described in the historical documents and those of Kûfi Brook Gorge coincides completely. Consequently The Kûfi Brook Gorge has an historical importance.

^{*} Marmara Üniv. Atatürk Eğitim Fak. Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul.

^{**} Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ÖZET

Büyük Menderes Nehri'nin önemli kollarından olan Kûfi Çayı, başlangıç noktalarını Küçük Sincanlı Havzası'nı çevreleyen yüksek kesimlerden almaktadır. Sandıklı Ovası'ndan geçerek Çivril havzasında bulunan Işıklı Gölü'ne boşalan Kûfi Çayı'nın uzunluğu 98.1 km. olup, yağış alanı 2015 km.² dir.

Kûfi Çayı, Sandıklı - Çivril havzası arasında yer yer boğaz karakterinde olan bir vadiden geçmektedir. Tektonik hareketlerin denetiminde açılmış olan bu vadi, yaklaşık 36 km. uzunluğunda ve azami 1-1.5 km. genişliğindedir. Bu vadinin oldukça dar ve derin olan kısımları Kûfi Çayı Boğazı olarak adlandırılmaktadır.

Kûfi Çayı vadisi Çivril ile Sandıklı arasında ulaşım bakımından en elverişli topografik geçiş sahasını meydana getirmektedir. Vadinin taban genişliği ve eğimi ulaşım bakımından elverişli özelliklere sahiptir. Bu nedenle günümüzde olduğu gibi tarihî devirlerde de ulaşım amacıyla yararlanılmıştır. Hatta burası zaman zaman askerî yol olarak kullanılmıştır.

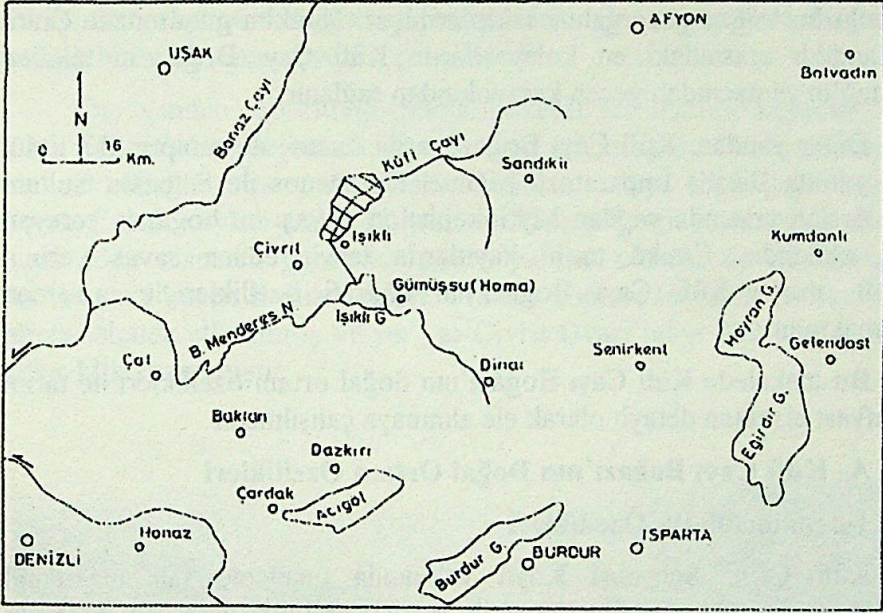
17 Eylül 1176 yılında Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ile Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan arasında yapılan Myriocephalon savaşı kuvvetle muhtemel olarak bu boğazda cereyan etmiştir. Çünkü tarihi kayıtlarda tasvir edilen savaş yerinin coğrafi şartları ile Kûfi Çayı Boğazı'nın coğrafi özellikleri tamamen çakışmaktadır. Dolayısıyla Kûfi Çayı Boğazı tarihî bir öneme de sahiptir.

GİRİŞ

Kûfi Çayı, Büyük Menderes Nehri'nin yukarı çığırında aldığı önemli kollardan birisidir. Bu çay, Küçük Sincanlı ve Sandıklı havzalarının sularını, Baklan-Çivril havzasına taşımakta ve Büyük Menderes Nehri vasıtasıyla dış drenaja bağlantısını sağlamaktadır (Şekil:1).

Küçük Sincanlı Havzası'nda gelişen Mahmarı Dere (Koca Dere) ve kolları (Aklışar, Karaağaç, Taşkesik ve Bilaç Dere vd.), Kûfi Çayı'nın ilk tabilerini meydana getirmektedir. Mahmarı Dere, Başağaç Boğazı'ndan geçerek Sandıklı Havzası'na ulaşır. Sandıklı Havzası'nda Karadirek Çayı adını alır ve havzanın batı kesiminde Hamam Çayı ile birleşir. Daha sonra Sandıklı Havzası'nın batısında Kûfi Boğazı'na girer ve bu boğazın

adını alır. Şeyhyahşi Köyü'nün 1.5-2 km. kadar kuzeydoğusunda inceleme sahasına dahil olur.

Şekil: 1- Çalışma sahasının lokasyon haritası
Figure: 1 - Location map of the research area

Kûfi Çayı'nın uzunluğu 98 km.yi biraz geçmektedir (98.1 km.). Bunun yaklaşık 24 km.'si (% 24.5) Küçük Sincanlı, 28.5 km.'si (% 29.0) Sandıklı ve 45.6 km. si (% 46.5) Çivril Havzası'nda yer almaktadır. Akarsuyun toplam yağış alanı 2015 km.² kadardır. Bunun 1260 km.² si (% 62.5) Küçük Sincanlı ve Sandıklı, 755 km.² si ise (% 37.5) Çivril Havzası'nın sınırları içinde kalmaktadır.

Kûfi Çayı Boğazı, ulaşım bakımından önemli bir fonksiyona sahiptir. Çünkü boğaz, Çivril ile Sandıklı arasında ulaşım bakımından en elverişli topografik geçiş sahasını meydana getirmektedir. Ayrıca Kûfi Çayı vadisinin taban genişliği ve eğiminin elverişli özellikler sunmasının yanı sıra, erozyon malzemesi çoğunlukla küçük boyutlu unsurlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla vadi tabanında ulaşımı engelleyecek büyük kaya parçalarına fazlaca rastlanılmaz. Diğer yandan çayın akımı

çoğunlukla yaz ve sonbahar mevsimlerine rastlayan yılın yaklaşık altı ayında ulaşım elverişli özellikler göstermektedir. Bu nedenle, tarihî çağlardan beri Çivril ve Sandıklı havzalarını birbirine bağlayan önemli karayolu bu boğaz güzergahını takip etmiştir. Nitekim günümüzde Çivril ile Sandıklı arasındaki en kolay ulaşım Kûfi Çayı Boğazı'nı takiben Ortadağ'ın yamacından geçen karayolundan sağlanır.

Diğer yandan, Kûfi Çayı Boğazı tarihî öneme de sahiptir. 17 Eylül 1176 yılında Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ile Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan arasında yapılan Myriokephalon Savaşı bu boğazda cereyan etmiş olmalıdır. Çünkü tarihî kayıtlarda tasvir edilen savaş yerinin coğrafi ortamı Kûfi Çayı Boğazı'nın coğrafi özellikleriyle tamamen çakışmaktadır.

Bu makalede Kûfi Çayı Boğazı'nın doğal ortam özellikleri ile tarihî coğrafyası nispeten detaylı olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

A- Kûfi Çayı Boğazı'nın Doğal Ortam Özellikleri

1-Jeomorfolojik Özellikleri

Kûfi Çayı, Şehyahşi Köyü yakınında inceleme sahasına dahil olduktan sonra, Ortadağ (1687 m.) ile Burgazdağı (1930 m.) arasında yer alan ve kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan topografik bir çukurluğu takip etmektedir (Şekil: 2). Kûfi Çayı'nın yer yer boğaz karakterinde bir vadi açarak yerleşmiş olduğu bu topografik çukurluğun uzunluğu 36 km., azami genişliği 1-1.5 km. kadardır.

Kûfi Çayı vadisinin Çapak ve Işıklı köyleri arasına rastlayan kesimi tektonik bir depresyon özelliğindedir. Bu depresyonun oluşumunda, Ortadağ kütlesinin kuzeybatı yamaçlarıyla vadi tabanı arasında uzanan düşey atımlı bir fayın önemli bir rolü olmuştur. Bu faya ait diklikler topografya sathında yer yer belirgin bir şekilde görülmektedir (Foto: 1). Holzer (1953) de bu konuya temas ederek; kısmen üst Tersiyer konglomeralarıyla dolu olan Kûfi Çayı Boğazı'nın, tektonik dislokasyon hatlarını takip ettiğini kaydetmiştir.¹

Sözü edilen depresyonda, temeli oluşturan Paleozoik yaşlı şistler, genellikle kırmızı ve sarı renkli flüvio-limnik kökenli litolojik birimler

¹ Holzer, H., 1953, Menderes Masifi Doğu Kısımının Jeolojisi, MTA. Enst. Rapor No. 2365, s. 13, Ankara.

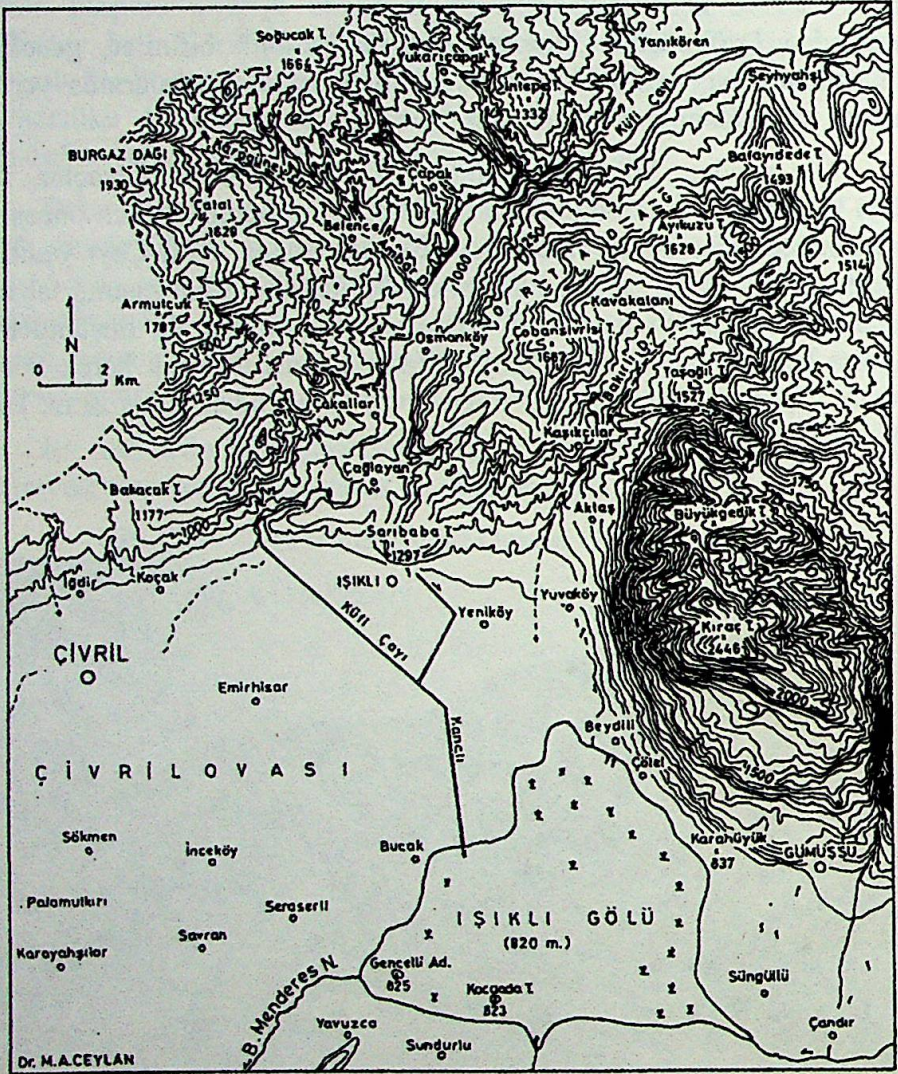
tarafından örtülmüştür. Pliosen'e ait bu litolojik birimler, genellikle kilitaşı, kumtaşı ve konglomeralardan oluşmakta ve aralarında yer yer ardışık bir sıralanma meydana gelmektedir.

Öte yandan, bu flüvio-limnik kökenli sedimanter kayalar, Kûfi Çayı vadisinin içinde bulunduğu tektonik çukurluğun, Pliosen öncesinde mevcut olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayı, Kûfi Çayı vadisinin (Işıkli-Çapak köyleri arası) Pliosen'de Baklan-Çivril havzasının tabanını işgal eden nispeten geniş bir gölün parçası olduğu da düşünülebilir. Ayrıca bu Pliosen formasyonları, Pliosen sonrası tektonik hareketlerden büyük ölçüde etkilenmiş ve yer yer Çivril Ovası'ndan 100-150 m. kadar yükseklik kazanmıştır.

Foto: 1- Kûfi Çayı vadisinde yer alan faylardan biri. Fotoğraf, Çakallar Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneydoğusunda alınmıştır.

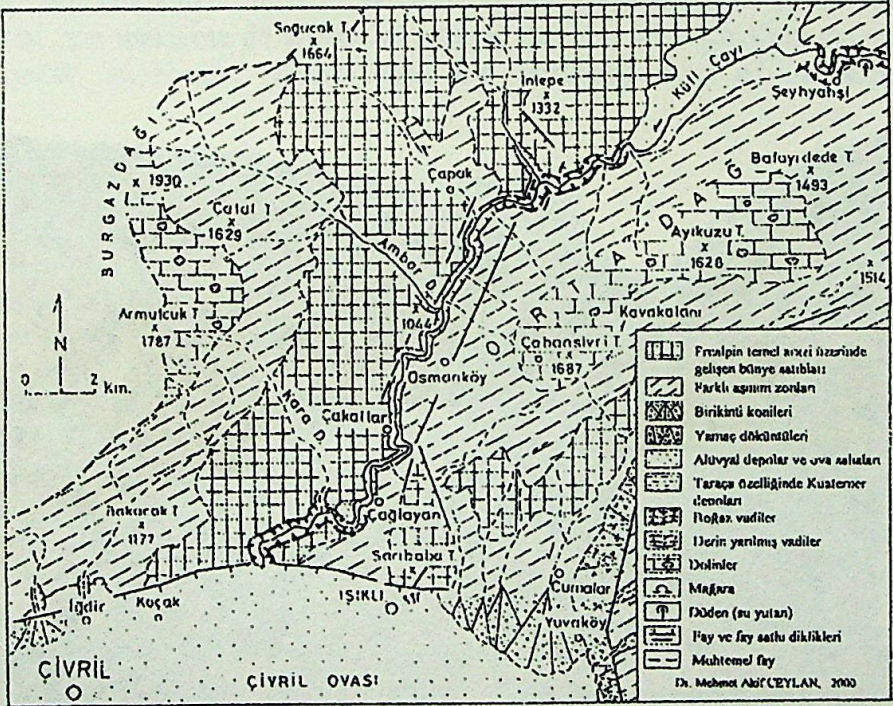
Photo: 1- One of the faults laying in the Kûfi Brook valley. The photo has been taken 500 m. southeast of the Çakallar Village.

Şekil: 2 - Kûfi Çayı Boğazı ve yakın çevresinin topografik görünüm haritası.
 Figure: 2 - Topographical map of the Kûfi Brook Gorge and its surroundings

Kûfi Çayı, Çağlayan Köyü ile Çivril Ovası arasında hafif dalgalı topografik bir yüzeye sahip bulunan Paleozoik yaşlı şistler içinde, daha önceki menderesli özelliğini de koruyarak dar ve derin bir vadi açmıştır (Foto: 2). Aşağı Kûfi Çayı Boğazı adı verilen bu vadi, büyük ölçüde tektonik hareketlerin denetiminde kazılmıştır. Çünkü, Çivril Ovası'na tekabül eden kesimin alçalmasına karşılık, boğazında bulunduğu kesimin

epirojenik stilde yükselmesi, Kûfi Çayı'nın vadisini derinleştirmesine neden olmuştur. Çağlayan Köyü'nün güneybatısındaki taraça depolarından anlaşılacağı gibi, Kûfi Çayı'nın yatağını derinleştirmesi, esasen Kuaterner içinde gerçekleşmiştir.

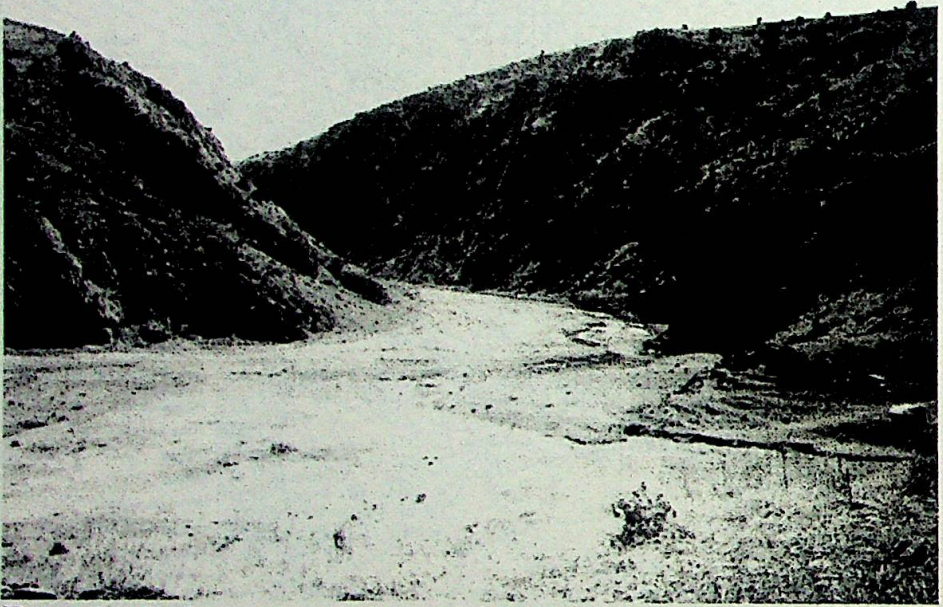
Şekil: 3 - Kûfi Çayı Boğazı ve yakın çevresinin jeomorfoloji haritası.

Figure: 3 - Geomorphology map of the Kûfi Brook Gorge and its surroundings.

Nitekim, Ardos (1979), B. Menderes Nehri'nin Çivril yakınlarında temel araziye antedant olarak gömüldüğünü ve bunun son tektonik fazda cereyan ettiğini belirtmektedir.² Diğer yandan, Yalçınlar (1996), boğazın, önce Neojen kalkerlerine göre konsekant olarak yerleşmiş akarsuyun, sonradan faylanma sonucunda, derinleşerek eski

² Ardos, M., 1979, Türkiye Jeomorfolojisinde Neotektonik, İst. Üniv. Coğr. Enst. Yayın No. 113, s. 159, İstanbul.

temele sürempoze bir durumda gömülmesiyle meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmektedir.¹ Muhtemelen sürempoze olarak oluşan boğazın gömük menderesli bir özellik sunmasını ise, bir bakıma yükselme hızının Kûfi Çayı'nın aşındırma gücünden çok fazla olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

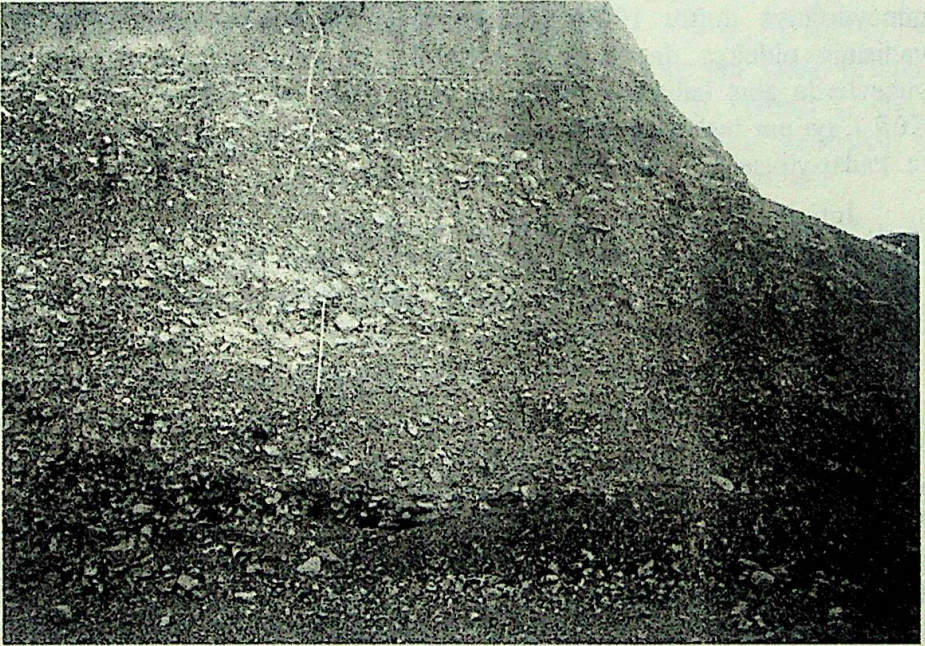
Foto: 2- Çağlayan Köyü yakınında Kûfi Çayı Boğazı'ndan bir görünüm.
Photo: 2- A view of the Kûfi Brook Gorge near the Çağlayan Village.

Çağlayan Köyü ile Çivril Ovası arasında, Kûfi Çayı Boğazı'nın uzunluğu yaklaşık 5 km., genişliği 20-50 m., derinliği 50-70 m. kadardır. Bu kesimde, boğazın yamaçları genellikle asimetrik karakterdedir. Bunda, tabaka uzanışlarının yanı sıra, şistlerin aşınmaya karşı kısmen zayıf dirençli olmaları, yamaçların aşınmasını kolaylaştırmış ve böylelikle yer yer asimetrik özellikte yamaçlar gelişmiştir.

¹ Yalçınlar, İ., 1996, Türkiye'de Bazı Jeomorfolojik ve Jeolojik Gözlemler, Türk Coğr. Derg. Sayı 31, s. 3, İstanbul.

Çağlayan Köyü'nün 350 m. kadar güneybatısında, Kûfi Çayı vadisinin batı yamacında, bugünkü talveg seviyesinden 40-50 m. yükseklikte alüvyal bir taraça deposu mevcuttur. Yaklaşık 4-5 m. kalınlığında olan bu alüvyal depo, çakıl, kaba kum, ince kum, silt ve kil boyutundaki unsurlardan meydana gelmektedir. Çakıllar iyi yuvarlanmış olup, daha çok kalker, mermer ve çeşitli şistlerden oluşur. Köy yollarının bakımı için malzeme de alınan bu alüvyal depoda, Kûfi Çayı'nın taşkın ve çekik devrelerine tekabül eden bir istiflenme ayırt edilmektedir (Foto:3).

Foto: 3- Kûfi Çayı'na ait alüvyal taraça deposu. Fotoğraf, Çağlayan Köyü'nün 350 m. kadar güneybatısında alınmıştır.

Photo: 3- The alluvial terrace depot of the Kûfi Brook. The photo has been taken 350 m. southwest of Çağlayan Village.

Taraça deposunun 150 m. kadar kuzeybatısında ve bugünkü vadi tabanından 80-100 m. yükseklikte üst Neojen yaşlı konglomeralar yer alır. Açık kırmızı renkli ve tabakalı olan konglomeralar, vadi tabanına doğru çok hafif (4-8 derece) bir şekilde eğimdir. Bu konglomeralar, vadi

tabanının doğu yamacında aynı yükseltilerde de görülmektedir. Ayrıca buna benzer konglomeralar, Kûfi Çayı vadisinin yukarı kesiminde bulunan Şeyhyahşi Köyü'nün yaklaşık 250 m. batısında ve vadi tabanından hemen aynı yükseltilerde (80-100 m.) yer almaktadır.

Çapak Köyü'nün 2.5-3 km. kadar doğusunda, Kûfi Çayı yine boğaz karakterinde bir vadi kazmıştır (Foto: 4). Orta Kûfi Boğazı adı da verilen bu kesimde, boğazın uzunluğu yaklaşık 2 km.dir. Boğaz oldukça dar (25-40 m.) ve derin (50-100 m.) bir surette açılmıştır. Burada boğazın her iki yamacında bulunan kristalen kalker tabakaları şiddetli dislokasyonlara maruz kalmış, bazı kısımları blok halinde kırılmış ve genellikle güneydoğuya doğru 10-15 derece kadar eğimlenmişlerdir. Kûfi Çayı vadisinin oldukça daraldığı bu kesimde, kristalen kalkerlerden oluşan yüzeylerde akış halindeki suyun bıraktığı izler de görülür. Bu izlerden Kûfi Çayı'nın taşkın devrelerinde su seviyesinin talvegden itibaren 1-1.5 m. kadar yükseldiği anlaşılmaktadır.

İntepe (1332 m.)'nin 1 km. kadar güneyinde, NNW-SSE doğrultusunda uzanan, ancak yüzeyi büyük ölçüde parçalanmış bir diklik dikkati çeker. Paleozoik yaşlı kristalen kalkerlerde oluşan bu dikliğin bir faya ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Kûfi Çayı vadisinin yamaçları ise genellikle asimetric özelliktedir. Çünkü, Ortadağ'a tekabül eden vadi yamacı, Burgazdağı kesimine oranla daha diktir. Dolayısıyla eğim değeri daha fazladır. Vadi yamaçlarının asimetric oluşunda, yapısal ve jeomorfolojik özelliklerin etkisi vardır. Ancak bunda esas faktör, Kûfi Çayı vadisinin yerleştiği topografik çukurluğu kuşatan Ortadağ ve Burgazdağı kütlelerinin güneydoğuya doğru eğimli bulunmalarıdır.

Kûfi Çayı, Burgazdağı'nın doğu yamaçlarından Ambardere, Karadere ve Cehennemdere gibi nispeten önemli tali kollar almaktadır. Vadinin asimetric özelliğini de yansıtan ve genellikle birbirine paralel şekilde uzanan bu tali kollar, 10-12 km. uzunluğunda olup, periyodik akışlıdır.

Kûfi Çayı'nın boyuna profili genellikle sade bir görünüme sahiptir. Akarsuyun Saltık İstasyonu (Sandıklı Ovası'nda) ile Işıklı Gölü arasında yatağının uzunluğu 48.5 km. kadardır. Burada yükselti değerleri 820-963 m. arasında değişmekte ve yükselti farkı 143 m.yi bulmaktadır. Bu değerlere göre, yatağın ortalama eğimi ‰ 2.9 dur. Ancak bu değerde,

boğaz kesimlerinde artış olmaktadır. Nitekim Çağlayan Köprüsü ile Işıklı Ovası arasında eğim değeri ‰ 5'e kadar yükselmektedir.

2-Kûfi Çayı'nın Akım ve Rejim Özellikleri

Kûfi Çayı'nın akımı Saltık (DSİ 1964-1968), Koçak (EİEİ 1951-1953) ve Işıklı köprüsünde (DSİ 1961-1985) bulunan istasyonlarda ölçülmüştür (Tablo: 1). Bu istasyonların verileri kısmen farklı tarihlere rastlamaktadır. Ayrıca, Saltık (4 yıl) ve Koçak (3 yıl) istasyonlarının akım rasatları oldukça kısa sürelidir. Buna karşılık, Işıklı Köprüsü'nde ölçülen akımlar ise daha uzun bir süreyi (25 yıl) kapsar. Bu nedenle, Kûfi Çayı'nın akım ve rejim özelliklerinin açıklanmasında daha çok Işıklı Köprüsü'nde elde edilen veriler esas alınmıştır.

Işıklı Köprüsü'nde rasat süresince Kûfi Çayı'nın yıllık ortalama akımı $3.368 \text{ m}^3/\text{sn.}$, maksimum akımı $35.644 \text{ m}^3/\text{sn.}$ (Mart-1968) ve minimum akımı ise $0.000 \text{ m}^3/\text{sn.}$ olmuştur. Bunun birlikte genellikle her su yılında akımın gerçekleşmediği ayların varlığı da görülmektedir.

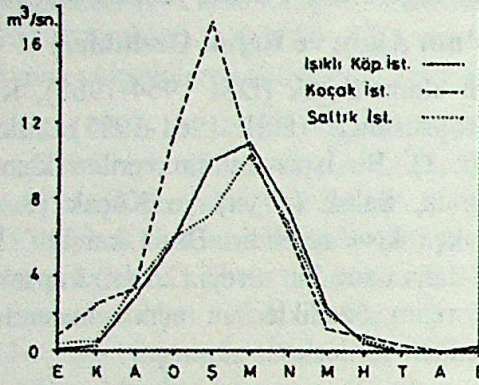
Ortalama akıma göre; Kûfi Çayı'nın yıllık ortalama su verimi 106 213 248 m^3 tür. Bu değer, akımın maksimum olduğu yılda (1965) 243 205 632 m^3 ve minimum olduğu yılda (1975) ise 29 170 800 m^3 olarak gerçekleşmiştir. Bu değerler, özellikle Kûfi Çayı Barajı'nın projelendirilmesi aşamasında büyük bir önemi haizdir.

Tablo: 1- Kûfi Çayı'nın aylık ortalama akım değerleri ($\text{m}^3/\text{sn.}$):

Table: 1- Monthly Average flow values of the Kûfi Brook ($\text{m}^3/\text{sec.}$):

Aylar	E	K	A	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Y
Saltık İst.	0.293	0.449	3.501	5.838	7.116	10.18	6.476	2.142	0.762	0.089	0.044	0.143	3.086
Koçak İst.	0.940	2.547	3.323	11.21	17.15	10.54	6.263	1.203	0.870	0.310	0.067	0.053	4.541
Işıklı Köp İst	0.108	0.318	2.942	5.778	9.935	10.87	7.392	2.302	0.470	0.021	0.023	0.262	3.368

Kûfi Çayı'nın aylık ortalama akımı, Aralık'tan itibaren kış yağışlarına bağlı olarak hızlı bir şekilde yükselişe geçmekte ve Mart ayında maksimum seviyesine ulaşmaktadır (Şekil: 4). Çünkü, Kûfi Çayı'nın beslenme havzasında ve bu havzanın yüksek kesimlerdeki kar erimeleri, özellikle ilkbahar aylarında sıcaklığın artışına paralel olarak önem kazanır. Dolayısıyla, bu devrede akarsuyun beslenmesinde yağışın yanı sıra kar erimelerinden hasil olan suların da büyük bir etkisi vardır.

Şekil: 4 - Kûfi Çayı'nın aylık ortalama akımı
Figure: 4 - Monthly Average flow of the Kûfi Brook

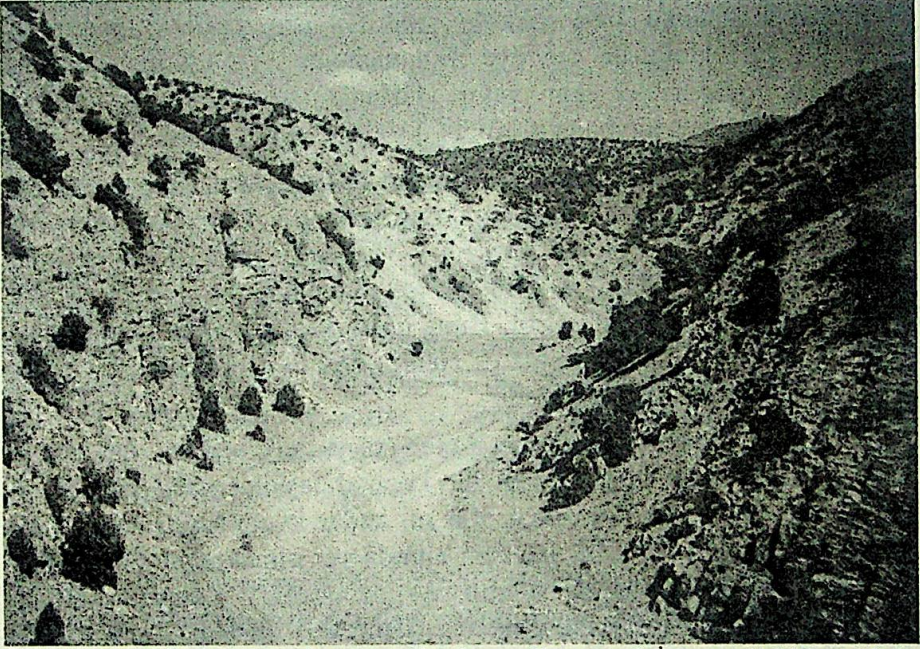
Diğer yandan sözü edilen devrede, buharlaşma miktarının azlığı, toprağın nispeten suya doymun bir halde bulunuşu ve ayrıca, tarım alanlarında henüz sulama suyu ihtiyacının olmayışı gibi etkenlerle akarsuyun zayıfatı da fazla yüksek değildir.

Kûfi Çayı'nın Nisan ve Mayıs ayının akım değerinde hızlı bir düşüş gerçekleşir. Haziran-Ekim ve bazen Kasım ayları arasını kapsayan devrede ise, çayın yatağı çoğu kez kuru haldedir (Foto: 4). Nitekim, 1967, 1968, 1980 ve 1984 yıllarının beş ayında, 1978 ve 1985 yıllarının da altı ayında (ekseriyetle Haziran-Kasım arasında) akım tespit edilmemiştir.

Kûfi Çayı'nın yıllık ortalama akımın hemen tamamına yakını kış ve ilkbahar mevsiminde (% 97.6) gerçekleşir. Buna karşılık, yaz ve sonbahar mevsiminde akım (% 2.4) yok denilebilecek kadar minimum seviyelere inmektedir. Yıllık ortalama yağışın ve akımın mevsimlere dağılışı da genellikle paraleldir. Ancak, bazı farklılıklar da vardır. Kûfi Çayı'nın beslenme havzasında yer alan Sandıklı'da* yıllık ortalama yağışın % 38.7 kış, % 31.4 ilkbahar, % 11.7 yaz ve % 18.2 de sonbahar mevsimindedir. Özellikle kış ve ilkbahar mevsiminde düşen yağmurun

*Bu meteoroloji istasyonu Kûfi Çayı Boğazı'ndan nispeten uzak olmakla birlikte, Kûfi Çayı yağış havzasının önemli bir bölümünü temsil etmesi nedeniyle tercih edilmiştir.

büyük bir bölümünün yüzeysel akışa geçmesi ve su zayıtının azlığı akarsu akımının yükselmesine neden olmaktadır. Ayrıca buna, kar erimesinden dolayı yüzeysel akışa geçen suyun da ilave edilmesi gerekir.

Foto: 4- Kûfi Çayı'nın kuru vadi tabanı. Fotoğraf, İntepe (1332 m.)'nin 3 km. kadar güneyinde Ağustos ayında alınmıştır.

Photo: 4- The dry valley base of the Kûfi Brook. The photo has been taken on August, 3 km. south of İntepe (1332 m.).

Diğer yandan, yaz ve sonbahar mevsiminde buharlaşma, sızma, sulama suyu temini gibi nedenlerle su zayıtı yüksek bir düzeye erişmektedir. Bu durum, yağışın akışa geçmesine mani olmakta ve mevcut akımın da azalmasına yol açmaktadır. Nitekim, yaz ve sonbaharda düşen yağışların toplam oranı % 29.9'u civarında iken bu mevsimler Kûfi Çayı akımının ancak % 2.4'ünü teşkil etmektedir. Bu itibarla, yıllık yağış miktarının yüksekliği veya düşüklüğünün yanında, bu yağışın yaz ve sonbahar mevsimine rastlayan oranları yükseldikçe, yıllık akım miktarında önemli düşüşler de meydana gelmektedir.

Işıklı Köprüsü'nde 25 yılı bulan rasat süresince (1961-1985), Kûfi Çayı'nın yıllık ortalama akımında önemli ölçüde farklılıklar da

görülmektedir. Şüphesiz akımın yağışla doğrudan bir ilgisi vardır. Ancak bazı yıllarda (1970 ve 1975 gibi) akım miktarının yüksekliği veya düşüklüğü o yıla ait ortalama yağış miktarıyla açıklanması nispeten güçleşmektedir. Çünkü bazı yıllarda yıllık yağışın yaklaşık yarısı su kaybının yüksek olduğu bir devreye rastlamaktadır. Yine akımın yüksek olduğu bazı yıllarda ise kar yağışı fazlalığı, sıcaklık değerleri ve dolayısıyla buharlaşma kaybının düşüklüğü ve yüksekliği de etkilidir.

Kûfi Çayı akım özellikleri bakımından, Büyük Menderes Nehri ve Dinarsuyu'ndan daha farklı bir karaktere sahiptir. Özellikle aylık ve yıllık ortalama akımı çok düzensizdir. Nitekim, Işıklı Köprüsü'nde maksimum ortalama akım $7.712 \text{ m}^3/\text{sn.}$ ve minimum ortalama akım da $0.925 \text{ m}^3/\text{sn.}$ olarak rasat edilmiştir. Buna göre, Kûfi Çayı'nın düzensizlik katsayısı 8.3 tür ve Büyük Menderes Nehri'nden (3.7) yaklaşık bir misli daha yüksek bir değer arz etmektedir.

Kûfi Çayı Boğazı'nda bulunan düden (su yutan), boğazın hidrolojik özellikleri bakımından diğer önemli bir konuyu teşkil etmektedir. Sözü edilen düden, Şeyhyahşi Köyü'nün 500 m. kadar kuzeydoğusunda, vadi tabanının güneyinde büyük bir kayanın altında yer almaktadır. Saraçoğlu (1990)⁴ bu düdenden batan suların Akgöz (Işıklı) Kaynakları'ndan çıktığını ve buradan Işıklı Gölü'ne ulaştığını ileri sürmüştür. Ortadağ (1687 m.)'ın ekseriyetle kristalen kalkerlerden oluştuğu ve karstik yapısı göz önüne alındığında, bunu ihtimal dahilinde kabul etmek gerekir.

Düdenin Kûfi Çayı'nın akımına etkisinin belirlenmesi için Kûfi Çayı'nın boğazdaki akım değeri ve değişimleri, mevcut istasyonların verilerine göre açıklanmıştır. Bu amaçla boğazın girişinde (Sandıklı Ovası'nda) Saltık İstasyonu, boğazın çıkışında (Çivril Ovası'nda) ise Işıklı Köprüsü İstasyonu'na ait verilerden yararlanılmıştır.

İki istasyonun akım verilerini aynı devrede karşılaştırmak için, 1964-1968 yılları arasına rastlayan akım rasatları tespit edilmiş ve tablo 2 de verilmiştir. Bu devrede, Kûfi Çayı'nın yıllık ortalama akımı boğazın girişinde $3.804 \text{ m}^3/\text{sn.}$ ve çıkışında ise $5.771 \text{ m}^3/\text{sn.}$ olmuştur. Buna göre,

⁴ Saraçoğlu, H., 1990, Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller, MEB Öğretmen Kitapları Dizisi No. 177, s. 155, İstanbul.

* Saltık İstasyonunu 1964 yılında açılmış ve 1969'nda kapatılmıştır. Bu nedenle, rasat süresi kısadır. Bununla birlikte, genel bir fikir vermesi bakımından Işıklı Köprüsü İstasyonu ile karşılaştırma yapabilmek için verilmiştir.

Kûfi Çayı Boğazı'nda çıkış akımları giriş akımlarından 1.967 m³/sn. (% 34.1 oranında) daha fazla olarak gerçekleşmiştir.

Işıklı Köprüsü İstasyonu'nun yağış alanı (2015 km²), Saltık İstasyonu yağış alanından (1260 km²) 755 km² (% 37.5) kadar daha fazladır. Başka bir ifade ile, bu ilave yağış alanı, doğrudan Işıklı Köprüsü İstasyonu'na ait olup, Kûfi Çayı Boğazı ve çevresini (kısmen Ortadağ ve Burgazdağı) içine almaktadır. Yağış alanının artışı ile akım miktarının artışı arasında da bir paralellik vardır.

Işıklı Köprüsü ve Saltık istasyonlarının aylık ortalama akım değerlerinin karşılaştırılması ise bazı önemli sonuçlar vermektedir. Şöyle ki; Haziran-Kasım ayları arasına rastlayan devrede, boğaz girişinde akımın varlığı tespit edildiği halde, boğaz çıkışında hiç akım meydana gelmemiştir (Tablo: 2). Dolayısıyla, bu devrede boğaza giren suların daha çok buharlaşma ve sızma nedeniyle zayi olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Aralık-Mayıs arasındaki devrede ise, çıkış akımında belirgin bir fazlalık görülmektedir.

Tablo: 2- Kûfi Çayı'nın (1964-1968) ortalama akım değerleri (m³/sn.):

Table: 2- Monthly Average flow values of the Kûfi Brook (m³/sec.):

İstasyonlar	E	K	A	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Y
Saltık	0.319	0.434	4.857	5.848	8.844	12.46	8.949	2.988	0.617	0.091	0.049	0.188	3.804
Işıklı Köp.	0.000	0.000	5.956	9.253	15.76	22.65	11.45	3.767	0.396	0.003	0.000	0.000	5.771

Kûfi Çayı Boğazı yüksek debili su kaynakları bakımından ise oldukça fakirdir. Bununla birlikte azami 4-5 lt/sn. debili çok sayıda küçük su kaynağı da (Kaya, Karataş, Oğulca, Beyendi, Kocaalan, Kör, Çıgırlı pınarı vd.) vardır.

Kûfi Çayı Boğazı'nın Hidrolojik Planlaması: Kûfi Çayı Boğazı'nda daha çok sulama ve enerji üretimini amaçlayan bir barajın inşa projesi DSİ tarafından hazırlanmıştır.⁵ Bu projede; kaya dolgu tipinde inşa edilecek olan barajın, yağış alanı 1985 km², yıllık ortalama su verimi 85.2 10x6 m³ tür. Ortalama su seviyesi 938 m.dir. Bu verilere göre, göl hacmi 16600 hm³ ve göl alanı ise 6.4 km² olacak şekilde planlanmıştır.

⁵ Türkiye'deki Barajlar ve Hidroelektrik Santralleri, DSİ Yay. Ankara, 1995.

Yağışlı dönemlerde baraj gölünde depolanacak sularla, Çivril Ovası'nda yer alan 7617 ha genişliğindeki tarım arazisinin sulanması sağlanacak ve kurulu gücü 3 Mw olan santraldan ise yılda yaklaşık 10 Gwh elektrik enerjisi elde edilecektir. Barajın diğer bir fonksiyonu da siltasyonla ilgilidir. Kûfi Çayı'nın getirdiği erozyon malzemesinin önemli ölçüde baraj gölünde birikeceğinden dolayı, Işıklı Gölü'nün siltasyon tehlikesi bir bakıma önlenmiş olacaktır.

3- İklim Özellikleri ve Bitki Örtüsü

Kûfi Çayı Boğazı ve yakın çevresinde, Akdeniz iklim özelliklerinin büyük ölçüde değişikliğe uğradığı ve karasal tesirlerin de belirgin bir hale geldiği görülmektedir. Çünkü, denizden uzaklık ve yükselti gibi faktörler, Akdeniz ikliminde önemli değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Burada, kışlar Ege bölümüne oranla daha soğuk ve uzun, yazlar ise daha az sıcak ve kısa süreli geçmektedir. Bununla birlikte, kışlar yağışlı, yazlar ise kurak geçen mevsimlerdir.

Çivril Meteoroloji İstasyonunun verilerine göre (Tablo: 3), yıllık ortalama sıcaklık 13.2 °C, en düşük -16.1 °C ve en yüksek sıcaklık da 38.5 °C dir. En sıcak ay Temmuz (24.4 °C), en soğuk ayda Ocak (2.7 °C) tır. Ayrıca yılda ortalama 64. 5 günde don olayı meydana gelmektedir.

Tablo: 3 - Çivril Meteoroloji İstasyonu'na ait bazı veriler :

Table: 3 - Some climatic datums of Civril Meteorology Station:

İklim Elemanları	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Y
Sıcaklık (°C)	2.7	4.2	7.6	11.8	16.4	21.0	24.4	23.9	19.9	13.9	7.8	4.4	13.2
Don olayı (gün)	19.0	13.0	8.4	0.6	.	.	.	.	.	0.4	8.0	15.1	64.5
Yağış (mm)	65.3	59.3	51.1	43.2	42.5	23.1	8.6	3.4	19.4	34.5	44.3	72.7	467.4
Kar yağışı (gün)	1.6	0.5	0.6	0.1	.	.	.	.	.	.	0.2	0.8	3.8

Yıllık ortalama yağış miktarı ise 467.4 mm.dir. Kış ve ilkbahar en yağışlı, yaz ve sonbaharda en kurak mevsimlerdir. Yağış miktarında Kûfi Çayı Boğazı'nda yükseltinin ve bakının etkisiyle belirli bir artış olmaktadır. Nitekim, Ortadağ'ın yamaçlarında yer alan Kavakalanı Köyü'nde yıllık ortalama yağış miktarı 748.7 mm.ye yükselmektedir.* Kar yağış ise 3.8 gün olup, fazla bir önemi yoktur.

* Kavakalanı Köyü'nde DSİ tarafından çalıştırılan küçük bir klima istasyonu vardır. Yağış rasat süresi 24 yıldır.

Öte yandan, Kûfi Çayı Boğazı çevresindeki orman örtüsü bugüne kadar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Nitekim, Burgazdağı'nın doğu yamaçlarında bulunan yoğun orman örtüsü 30-40 yıl öncesinde büyük bir yangına maruz kalmış ve nispeten geniş bir saha tahrip olmuştur. Bunun yanında Kûfi Çayı Boğazı ve yakın çevresi önemli bir hayvancılık faaliyet sahasıdır. Özellikle keçi türü küçük baş hayvancılık yaygın olarak yapılmakta ve bu da doğal bitki örtüsüne büyük zarar vermektedir.

Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı dönemde (12. yüzyılda) ise Kûfi Çayı Boğazı'nın doğal bitki örtüsünün bugünkünden daha zengin olduğu söylenebilir. Nitekim, Selçuklu ordu birliklerinin boğazın dik yamaçlarında gizlenmesi, ancak bitki örtüsünün yoğun olmasıyla mümkündür, ayrıca Niketas'ın "ağaçlar arasını maktul düşenler doldurdu" şeklindeki ifadesi sözü edilen dönemde orman örtüsünün varlığına delalet eder.⁶

Bitki örtüsüne gelince; Kûfi Çayı Boğazı'nın güneydoğusunda yer alan Ortadağ ile kuzeybatısında yer alan Burgazdağı kesiminde karaçam ve ardıç (karaardıç, katranardıç), Osmanköy, Çapak, Çağlayan civarında kızılçam ve meşe türlerinden oluşan nispeten iyi nitelikli ormanlar bulunmaktadır. Bu ormanların bir kısmı yakın yıllarda ağaçlandırma çalışmalarıyla tesis edilmiştir. Sözü edilen ormanları meydana getiren türlerin yanı sıra yabani gül, ılgın, alıç, yabani elma gibi odunsu türler ile kekik, sığır kuyruğu, sütleğen, koyunçimi gibi otsu türler de görülmektedir.

Orman örtüsünün tahrip edildiği yerlerde ise genellikle çalı ve step türleri gelişmiştir. Özellikle Çivril Ovası'na yakın kesimlerde Kûfi Çayı'nın vadi tabanı ve yamaçları yer yer İç Anadolu'nun bozkırlarını hatırlatan bir görünüme sahiptir.

B - Kûfi Çayı Boğazı'nın Tarihî Coğrafyası

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın komutasındaki Türk Ordusu'nun 1071 tarihinde Malazgirt Ovası'nda kazandığı zaferin Türklere Anadolu yarımadasının kapılarını açtığı bilinmektedir. Muharebeden yaklaşık bir asır sonra, Anadolu Selçuklu Devleti ile

⁶ Niketas Khoniates, *Historia* –Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri, (trc. F. Işıltan), T.T.K, s. 126-127, Ankara, 1995.

Bizans İmparatorluğu arasında 17 Eylül 1176'da yapılan Myriocephalon Muharebesi ise netice itibarıyla Haçlı seferleri sonrasındaki Bizans ilerleyişine son vermiş ve Anadolu yarımadasındaki Türk hakimiyetine de kesinlik kazandırmıştır.

İzzeddin Mesûd'un ölümü sonrasında Konya'da tahta çıkan oğlu II. Kılıçarslan, kardeşleri ve Danişmentlilerle olan mücadelelerini muzafferiyetle neticelendirdiği sıralarda Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos da İtalya ve Balkanlardaki siyasi ve askeri işlerini yoluna koymuştu.

II. Kılıçarslan'ın Danişmentli Beyliği'ne son verip topraklarına hakim olması ve Anadolu'ya kalabalık kitleler halinde gelip uçlara doğru ilerleyen Türkmenlerin kış aylarında yüksek yaylalardan alçak sahalara (vadi ve ovalara) inip Bizans köylülerinin ekili dikili alanlarına sürüleri ile zarar vermeleri, yağma ve akın hareketlerinde bulunmaları vs. sebepleri bahane eden Bizans İmparatoru I. Manuel 1162'de aralarındaki anlaşmayı bir tarafa bırakıp Anadolu'daki gelişmeleri kendi lehine çevirmek yönünde bir harekâta girişti. Bu amaçla da 1173 ve 1174 senelerinde Ege Bölgesi'nde Türkmenlere yönelik harekâtlar düzenledi. Bunları 1175 'de Eskişehir yöresindeki saldırıları izlerken ertesi yıl Konya üzerine yapacağı büyük seferde faydalanmak üzere Dorylaeion Kalesi'nin inşâ ve tahkimatını başlattı.

Sultan II. Kılıçarslan ise, Eskişehir'de bulunduğu sıralarda imparatora gönderdiği elçilerle aralarındaki anlaşma hilâfına sergilediği tutumundan dolayı onu suçladı. Arkeolog Turfan'a göre, imparator, Dorylaeion Kalesi'nin inşâsından sonra, Ege Bölgesi'nden gelip Khoma (Gümüşsu), Kelainai/Apameia (Dinar) ve Akdağ'ın batı eteklerinden kuzeye uzanıp Eumenia (Işıkli), Eukarpia (Emirhisar, Sandıklı Ovası'nın batı kesiminde), Cidyesus (Sincanlı), Acroenus (Afyon) üzerinden Konya'ya ulaşan askerî yol üzerinde bir kavşak noktası teşkil eden Khoma'ya gelip Soublaion Kalesi'ni de inşa ettirmiştir.⁷

1175-76 kışını ordusunu güçlendirerek geçiren imparator, bir yandan Latinler ve Kuman Türkleri'nden ücretli askerler toplarken bir yandan da binlerce öküz arabası, yük eşekleri ve Konya surlarını yıkmak

⁷ Turfan, K., 1997, Myriocephalon Savaşı Üzerine Yeni Görüşlerimiz ve Anadolu'nun Bir Türk Vatanı Oluşu, Myriocephalon Savaşı I. ve II. Sempozyum Bildirileri, Çivril Belediyesi Kültür Hizmetleri Yay. No. 1, Denizli.

için mancınıklar ile koç başları tedarik etti. İmparatorun o sıralardaki saray tarihçisi ve genel sekreteri olan Niketas Khoniates bu hazırlıkların Konya'yı ele geçirip Sultanı esir etmek ve Türkleri Anadolu'dan çıkarıp İran'a sürmek için olduğunu belirtmektedir.⁸

İmparatorun bu hazırlıkları karşısında Sultan da, Anadolu'da sayıları hayli çoğalmış olan Türkmenlerden aldığı takviye kuvvetlerle ordusunu güçlendirdi.⁹ Hafif silahlarla donanmış ordusunun durumu gereği kâh gece baskınları yaparak, kâh düşmanın geçeceği güzergah üzerindeki yerleşimleri basarak, düşmanın faydalanabileceği yiyecek ve içecek gibi lojistik ihtiyaçlarını ortadan kaldırarak onu yıpratma yolunu seçti.

Bizans ordusu 1176 ilkbaharında başkentten hareketle Phrygia ve Laodikeia (Çürüksu / Denizli-Pamukkale arası), Khonai (Honaz, Niketas'a göre daha eski adı Kolossai) yolu ile ilerleyip Lampis ve Kelainai (Dinar)'ya ulaştı. Buradan da Büyük Menderes Nehri kaynaklarındaki Khoma'ya geldi.

Bizans ordusu daha Honaz'da iken gelen Selçuklu elçileri imparatoru yolundan çeviremedi. Bu durum üzerine Sultan ordusunu küçük birliklere ayırarak düşmana vur kaç tarzı baskınlar yapmaya, hayvanlarının yem bulamaması için otlak ve meraları yakmaya, su kuyularını ve kaynakları kullanılamaz hale getirmeye başladılar. Açlık ve susuzluğun yanı sıra salgın hastalıkların pençesine düşen Bizans ordusu Niketas'ın bildirdiğine göre, Khoma'ya (muhtemelen Soublaion Kalesi'ne) ulaştıktan sonra Myriakephalon kale harabesinin görüldüğü noktadan yüksek yamaçlarla çevrili uzun bir vadi olup, güney kesimin

⁸ Burada savaşın sebebi üzerinde bir saptama yapan Angold, savaş öncesinde İmparator Manuel'in Papa III. Alexander'e yazdığı bir mektupla Dorylaeion kalesini onardığını bildirerek ondan yardım istemesi ve akabinde Antakya ve İngiltereli şövalyelerin de dahilinde bulunduğu ordusu ile Selçuklular üzerine yürümesinin hakikatte onun Anadolu'daki Haçlı devletlerine ulaşan yolları güvenlik altına alıp batıdaki rakipleri üzerinde prestij sağlamak gayesini gütmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir (The Byzantine Empire, 1025-1204, London-New York, 1984, s.189).

⁹ Niketas Khoniates, a.g.e., s. 123'de "Binlerce savaşçı" ifadesini kullanıp Bizans ordusu mevcudu hakkında herhangi bir rakam vermez iken, Osman Turan, (Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi yay., İst, 1993, s:208) İbnü'l-Azrak'ın (Tarih-i Meyyâfarikin) Bizans ordu mevcudunu mübalağa ile 700.000 süvari olarak verdiğini bildirirken, Süryani Michael'in de Bizans ordugâhını 50.000 Türk'ün yağmaladığına dair bir kaydını da ilave eder.

aksine, kuzeye doğru gittikçe dikliği azalan ve yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alan Tzibritze geçiti (Kûfi Çayı Boğazı) ne yöneldi. Selçuklu Sultanı'ndan birbiri ardına gelen elçilerin ve ordusunun sayıca üstünlüğü ile aşırı bir cesaret kazanan imparator, pek fazla tedbire gerek görmeksizin birliklerini açık arazi yürüyüşü nizâmında boğaza soktu.

Sultan ise, Niketas'ta açıkça ifade edildiği biçimde: "Myriokephalon'dan hareket ettikten sonra geçmesi gereken ve "Tzibritze Geçiti" adını taşıyan, yolun darlaştığı yeri işgal etti. Geçmek isteyecek olurlarsa Bizanslılar'a derhal karşı koymak üzere birliklerini bu dar geçide doldurdu", boğazda önceden tertibat almıştı. Türk kuvvetleri Bizanslı öncü kuvvetlerin kolayca geçmesine müsaade edip arkadan gelen Bizans ordusunun ağır hareketli birliklerine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdiler. Menderesler yaparak uzayıp giden ve etrafı nispeten dik yamaçlarla çevrili boğazın çıkışlarını kapatmış olan tepelerdeki Türk kuvvetleri düşmanın ağırlıklarını taşıyan arabalardaki koşulu hayvanları tepelerden ok ve mızrak atarak öldürüp düşman birlikleri arasında irtibatı engelleyen setler oluşturdular. Ne ileri ne de geri ilerleme imkanı bulamayan ve arkadan gelenlerden destek göremeyen, birbirlerinden habersiz kalan Bizans kuvvetleri göğüs göğüse mücadeleler sonrası panik içinde ağır bir mağlubiyete uğradılar.

2-3 Eylül 1998 tarihleri arasında yaptığımız arazi çalışmaları sırasında, Myriokephalon Muharebesi'nin vuku bulduğu iddia edilmiş olan Gelendost,¹⁰ Kumdanlı,¹¹ Karamıkbeli,¹² Sultandağı ve Düzbel'in¹³

---

¹⁰ Şekercioğlu savaşa Miryofatlon adını verip Gelendost kasabası civarında olduğunu iddia eder. Oysa bu görüş, Bizanslılar'ın bölgeye gelebilmesi için kuzey ya da güneyinden geçmek zorunda oldukları Hoyran Gölü'nden Niketas'ta hiçbir kayıt bulunmadığından ve üstelik mücadelenin tek bir cephesi olduğu burada açıkça anlatıldığından, pek akla yatkın bulunmamış, yörede yapılan incelemeler sırasında da kilometrelerce uzanan, etrafı dik yamaçlarla çevrili bir boğaz tespit edilememiştir (Miryofatlon Zaferi ve Yerin Stratejik Önemi, Türk Kültürü, Cilt V, Sayı 59, Ankara, 1967, s. 831-836 ve 17 Eylül 1176 Gelendost-Miryofatlon Zaferinin 796. Yılı, Türk Kültürü, Cilt X, Sayı 119, Ankara, 1972, s. 1172-1176).

¹¹ Eğirdir Gölü'nün kuzeyinden Yalvaç'a doğru uzanan ve geniş vadiler içerisinden geçilen yol üzerinde, Kumdanlı'da, savaşın cereyan ettiğini ilk kez ortaya atan Ramsay (Cities and Bishoprics of Phrygia, Oxford, 1895) olmuştur. Bu iddia daha sonraları ülkemizdeki Selçuklu tarihçileri Osman Turan (Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993), Ali Sevim-Yaşar Yücel (Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, T.K.K., Ankara, 1989) tarafından da kabul edilmiştir.

yanı sıra günümüzde Çivril İlçe Merkezi'nin doğusundan akararak Işıklı Gölü'ne boşalan ve Büyük Menderes Nehri'nin önemli kollarından birisi olan Kûfi Çayı vadisini de gezip inceleme fırsatını bulduk.

Söz konusu Kûfi Çayı vadisi Burgazdağı ile Ortadağ arasında kabaca NE-SW doğrultusunda menderesler yaparak uzanmaktadır. Bu kesimde akarsu vadisi yer yer dar ve derin olup boğaz karakterindedir. Ancak etrafının yüksek tepelerle çevrili olmasına rağmen ulaşımına da elverişlidir.

Dönemin Selçuklu kaynaklarında konuyla ilgili yeterli bilgiye rastlanılmamıştır. Bunun yanında muharebeye eserinde detaylı anlatımlarla yer veren Niketas Khonites savaş alanının konumunu kesin olarak tayin edemediği gibi¹⁴ böylesine kanlı bir savaştan günümüze bakı kalmış maddi bir kalıntı da şimdiye kadar tespit edilememiştir.¹⁵

Buna mukabil, Myriokephalon Muharebesi hakkında oldukça detaylı bilgiler veren Niketas Khonites'in eseri ile İmparator Manuel'in

---

Oysa, hem böyle bir yolda ancak bir meydan savaşı yapılabilir ki, Niketas'in verdiği bilgilerden savaşın böyle bir muharebe olmadığı açıktır ve hem de eğer bu yol kullanılmış olsa idi bu gölden (İlkçağ'da adı Limnae) büyük bir olasılıkla bahsetmesi gerekirdi.

¹² Tomashek, savaşın Hoyran Gölü'nün 25 km. kadar kuzey doğusunda Sultan Dağı ile güney batıya doğru devam eden Kızıldağ arasındaki Karamukbeli'nde olduğunu ilk kez savunan kişi olmuştur. Ancak bu geçidin ovaya bakan kuzey yamacı oldukça sarp olup orduların geçişine elverişli değildir. Aynı teori Çay tarafından da ele alınmıştır (Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası, Orkhun Yayınevi, İstanbul, 1984).

¹³ Yüzey şekilleri bakımından kaynaklarla bağdaşmayan bu yeri savaş mahalli olarak ilk kez ortaya atan Ramsay ve Sterrett'dir. Bunlar, Miryakefelon'a ait olduğunu sandıkları bir kalıntıyı Düzbel'in kuzey yamacındaki kayalıklarda bulduktan sonra Düzbel'in doğusunda bulunan ve güneydoğu istikametinde uzanan Değirmen Boğazı'nı da Tzibrizte Boğazı olarak kabul etmişlerdir (W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Terc. Mihri Pektaş. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s.147). Ancak Ramsay, daha sonraki yıllarda Tomashek'in de tesiriyle bu görüşünden vazgeçip Kumdanlı teorisini ileri sürmüştür. Yurdumuzda da bu teoriyi destekleyenlerden olan Dirimtekin de, yazmış olduğu Konya ve Düzbel (1944, İstanbul) adlı kitabında, Myriokephalon Kalesi'ni Düzbel'de, Tzibrizte'yi de bunun doğusunda gösterir.

¹⁴ Gregory Abû'l-Farac'ın Tarihi'nde ise savaş yeri olarak Bet-Toman'ın (?) derin geçitleri gösterilmektedir (Trc. Ahmet Rıza Doğrul, T.T.K, Ank, 1987, c. II, s: 422).

¹⁵ Savaştan beri geçen 822 sene boyunca Kûfi Çayı şiddetli erozyona ve birikime sebep olmuş ve bu nedenle yüzeyde ok ucu, kırık kalkan ve kılıç parçası vs. kalıntıya rastlanılma şansı azalmıştır.

İngiltere kralı IV. Henry'e yazdığı mektupta¹⁶ bildirilen savaş alanı hakkındaki topografik özelliklerin, Kûfi Çayı Boğazı haricinde muharebe alanı olduğu iddia edilen diğer yerlerde tamamının bir arada bulunmadığı arazi çalışmaları sırasında tespit edilmiştir.

3 Eylül 1998 tarihinde Sarıbaba Tepesi'nin (1297 m.) batısından başlayarak Derbent Çiftliği (Yanıkören Köyü'nün yaklaşık 4 km. güneybatısında)'ne kadar Kûfi Çayı Boğazı'nda yapılan arazi çalışmasında; genellikle yüksek yamaçlarla çevrili olan boğazın Derbent Çiftliği kesiminde, aynen Niketas'ın anlattığı gibi, dahilinde savaş ağırlıklarını taşıyan öküz arabaları bulunan sayısı oldukça kabarik Bizans ordusunun geçebileceği genişlikte olduğu gözlenmiştir. Bunun yanında boğazı çevreleyen tepelerin giderek dikliğinin azaldığına ve nihayet muharebeden sağ kurtulan Bizanslıların sığındıkları yayvan tepelerin de bulunduğu tespit edilmiştir.

Tarihi kaynaklarda iki önemli mesele ayırt edilebilmektedir. Bunlardan birincisi savaşın geçtiği yer olarak Manuel'in "Cybrilcimani"¹⁷, Niketas Khonites'in ise "Tzibritzi" şeklinde beyan ettikleri yerin bugünkü Çivril'i, dolayısıyla da Kûfi Çayı Boğazı'nı işaret edip etmediğidir. Konu hakkında ilkçağ kentleri üzerinde araştırmaları bulunan Umar'ın bir makalesinde zikrettiği bilgiler oldukça ilginçtir. Zira yapmış olduğu açıklamalar ile kaynaklarda bahsedilen her iki kelimenin de aslında aynı olduğunu ve günümüz Çivril'ini işaret ettiğini belirtmektedir.¹⁸ Bu konuda benzer bir görüş Arkeolog Turfan'ın bildirisinde de yer almaktadır.¹⁹

Diğeri ise, Bizans ordusunun Dınar'dan sonra ulaştığı son menzil olan Khoma-Soublaion (Siblia)²⁰ Kalesi'nden ayrıldıktan sonra savaşın

¹⁶ Vasiliev, A. A, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet Byzantinische Zeitschrift. 1929/30 Leipzig -Berlin, s. 237-240.

¹⁷ Vasiliev'in makalesinin 236. sayfasında bildirildiğine göre; Bizans imparatorunun İngiliz kralı II. Henry'e yazdığı mektupta geçen "Cybrilcymani" ifadesi dönemin kroniklerinden sadece Benedict of Petersburg'un Gesta regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis adlı eserinde (ed. by W. Stubbs, I ,London, 1867, (Rer. Brit. M. Aevi.ser., vol.49), s: 128'de mevcuttur.

¹⁸ Umar, B., 1990, Myriocephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınındaki Kûfi Çayı Vadisi, Belleten, Cilt LIV, Sayı 290, s.106-107, TTK, Ankara.

¹⁹ Turfan, K., 1997, A. g. m.

²⁰ Khoma, Homa günümüzde Gümüşsu adıyla bilinir. Denizli ili sınırları dahilinde Çivril'in güneydoğusundadır.

yapıldığı boğaza girmeden az önce Niketas tarafından ulaşıldığı söylenen²¹ ve o dönemde dahi virane haldeki bir kalenin varlığıdır. Çünkü Niketas burada Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın barış için gelen elçilerinin imparatorudan olumsuz cevap aldıktan sonra geri döndüklerini, Sultanın da bunun üzerine Bizanslıların geçecekleri yüksek yamaçlarla çevrili Tzibrizze Geçidi'ni işgal ettiğini bildirir.

Muhtemel savaş yeri olarak gösterdiği topografik özellikleri kaynaklarla uyuşan Kûfi Çayı Boğazı ile Khoma-Soublaion Kalesi arasındaki yol üzerinde, Işıklı Gölü'nün kuzey ucuna yakın, Sarıbaba Tepesi'nin güneybatı eteğinde kurulmuş ve ilkçağda Frigya²² sınırlarında bulunan Eumenia (Işıklı) şehri vardı. Helenistik dönemde darp edilmiş sikkeler hakkında bir eseri bulunan Sear'ın İÖ. 2. yüzyılda Bergama kralı II. Eumenes tarafından önemli bir yol kavşağında, mümbit Glaukos²³ Vadisi (Kûfi Çayı vadisi)'nde kurulduğunu bildirdiği²⁴ antik Eumenia yerleşiminin bulunduğu alan hakkında arkeologlar ve seyyahlar tarafından zikredilmiş olan bahislerin incelenmesiyle gördükleri kalıntılar ile yazılı metinlerden (kitabe, mezar taşı vb.) oldukça enteresan sonuçlara vardıkları tespit edilmektedir.²⁵

²¹ Niketas, eserinde, kalenin o dönemde dahi yıkık ve virane bir halde olduğunu söylerken "Binlerce Baş" anlamına gelen "Myriocephalon kelimesinin bir ihtimal savaşta hayatını kaybeden binlerce Bizanslı ve müttefik askerlerin anısına bir sıfat gibi söylenmiş olabileceğini söylerken, aslen Denizli'li olması ve bu sebeple de yöreyi iyi tanınması gerektiği düşünüldüğünden nasıl olup da kesin konuşmadığı ve kalenin adını ve yerini tam olarak tanıyamadığı ile itham edilmiştir.

Oysa ki, kendisinin de ifade ettiği gibi hem savaşa katılmamıştı ve hem de bu kale muhtemelen geç Bizans çağında artık kullanılmadığından önemini yitirmiş ve belleklerden silinmişti.

²² Frigya Theması (eyaleti), Büyük Menderes Nehri'nin yukarı havzasında olup; Aizanoi, Pessinus, Armorium, Akmonia Synna, Antioch, Blaundos, Eumenia, Calanae Apameia, Hierapolis, Laodikeia ve Kolossae şehirleri bu eyaletin önemli yerleşim birimleri arasında idi (Brewster, H., Classical Anatolia (ilâve harita). London-Newyork, 1993. Ayrıca Calder, W. M. ve Bean, G. E., A Classical Map of Asia Minor, London, 1958).

²³ Ramsay, ilkçağda basılan paralara sadece tüm yıl boyunca akan akarsuların adlarının konulduğunu görüşünden hareketle Eumenia paralarında Glaukos'un adı bulunurken, Kûfi Çayı'nun bulunmamasının bu sebeple olabileceğini ve bunun da Glaukos'un aslında Işıklı Suyu olduğunu ispatlayacağını ileri sürmüştür (a. g. e. s.354).

²⁴ Sear, D. R., 1982, Greek Imperial Coins. I-II, Zebra Publications Ltd, London.

²⁵ Üstelik şu da bir gerçektir ki, Dinar'a ulaşıldıktan sonra o dönemde Konya'ya gitmek için Karadilli, Çay (Ipsus) üzerinden Akşehir'e (Philomelion), ya da Eğirdir

Bu araştırmacılarından biri olan Ballance,²⁶ yöredeki kale ve sur kalıntıları konusunda oldukça önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitlerden birincisi; "Cohort Fort" (dahilinde bir lejyonun 1/10'unun bulunduğu kale) olarak adlandırdığı bir Roma kalesi hakkındadır. Buradaki Roma garnizonunun varlığının İS. I. yüzyılın ikinci yarısına kadar ulaştığı ve Eumeneia'daki bu kalenin Septimus Severus tarafından bir deprem sonrasında yeniden inşâ edildiğini bildirerek, 8000 m²'lik bir alanı kapladığını ve kale dahilinde bulunan askeri birliğin koruma (eskortluk) sağlamanın yanı sıra valinin eyaletle ilgili resmi işlerini yerine getirmekle yükümlü olduğunu anlatmaktadır.²⁷

Öte yandan, Eumeneia'da bulunan bu Romalı birlikler hakkında Işıklı'da bulunmuş Latince bir kitabedeki kaba bir kronolojik listeyi ve onların burada bulunuş sebepleriyle faaliyetleri hakkında yorumlarda

---

Gölü'nün kuzeyinden geçip Yalvaç'a uğrayan veyahut güneyinden geçip Gelendost'a uğrayan ve sonra birleşip Akşehir'e ulaşan yollar kullanılırdı. Bizans ordusu kaynaklardan da açıkça anlaşıldığı üzere, Dinar'a ulaştıktan sonra NW yönüne dönüp Khoma-Soublaion Kalesi'ne ulaşmış ve buradan ayrıldıktan sonra girdiği boğazda mağlup olmuştur. Dolayısıyla yukarıda zikrettiğimiz dönemin önemli menzillerinin kaynaklarda adlarının geçmemesinden dolayı söz konusu kalenin Eumeneia'da (Işıklı) aranması mantıklıdır. Ayrıca Ramsay'ın Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası adlı eserinin 183. sayfasında Peutinger tablosundan iktibasla verilmiş olan Çivril-Işıklı ile Sandıklı arasında uzanan bir yol güzergahı hakkında oldukça ilginç bir kayıt da mevcuttur.

Arundell, Eumeneia'nın Apamea'dan (Dinar) 26 mil uzaklıkta olduğunu bildirmektedir (Discoveries in Asia Minor. Cilt I, s.170, London, 1834).

Özergin'in Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları (İstanbul, 1959) adlı basılmamış doktora tezinde ise Romalılar devrinde Antalya-Dinar yolunun Denizli üzerinden geçen kısmının etapları; Attaleia (Antalya), İsinda (Korkuteli), Cybira (?), Laodicea, (Denizli civarı) ve Apameia (Dinar) olarak, Selçuklu devrindeki menzilleri ise Antalya, Korkuteli (İsinda-İstenos), Tefenni, Acıpayam, Denizli, Akhan, Hanabad ve Dinar olarak verilmiştir.

²⁶ Ballance, M, 1995, Survey of Roman and Byzantine Remains at Dinar, Işıklı and Pınarbaşı, 1994 XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No. 1813, s.185-198, Ankara.

²⁷ Magie'nin, Roman Rule in Asia Minor (Cilt I-II, New Jersey, 1950) adlı eserinde de bu konuda benzer ifadeler vardır.

bulunan Ramsay'dan²⁸ başka, Buckler, Calder ve Guthrie adlı arkeologların da bu konuyu destekleyen tespitleri mevcuttur.²⁹

İkinci tespiti ise, Hamilton'un³⁰ da gördüğü ve şimdilerde büyük ölçüde tahrip olmuş olan, Işıklı Gölü'nün güneydoğusunda bulunan bir höyük üzerindeki müstahkem mevzii (Kastron) kalıntısı hakkındadır. Ballance, "1070/71'in kitabesinde kalenin esaslı bir tamir gördüğü bildirilir ve bunun önceden geniş ölçüde yıkıldığı ve yeniden kullanılan taşlarla yapılan bir istihkam olduğunu düşünmek mümkündür" şeklinde başlayan açıklamalarında kale etrafında bulunabileceğini düşündüğü hendek ve duvarlar ile köşelerde yer aldığını tahmin ettiği kulelerden bahseder.

Ballance, şehir duvarları hakkındaki tespitinde ise Eumenia şehrinin İÖ. 2. yüzyıl boyunca çok sayıda Romalı birliğe ev sahipliği yaptığı dönemde birçok başka şehre nazaran daha güvenli olduğundan bahseder. Aynı yüzyılın ortalarından itibaren kurulmuş olan Helenistik kentnin bir şehir duvarı olmadan güvenli olmayacağını, üstelik Bergamalı kurucusunun ya dağın tüm güney yüzünü içine alan bir koruma ünitesi tesis edeceği ya da şehri mancınık mesafesinden uzakta ovada kuracağına yönelik tahminde bulunduktan sonra, Helenistik döneme ait duvar kalıntısının Sarıbaba Tepesi'ne çıkan bayırda bulunabileceğini ve buranın ciddi şekilde araştırılmasının gerektiğini de belirtir.

Sarıbaba Tepesi'nin hemen güney eteğinde, Dinar yolunun yapımı sırasında ortaya çıkmış kalıntılar da Ballance'nin son tespitini oluşturur. Burada, tepenin batı ucundaki yolun üst kısmında ve 62 m. aşağısında doğu ucunda uzunca bir kısmı görülen koruma duvarını yaklaşık 33 m. olarak ölçmüştür (Foto: 5). Duvar hattında iki veya üç noktada tepeden aşağı bakan kulelerin varlığından şüphelenmiştir. Kalınlığını yaklaşık 2

²⁸ Ramsay, W. M., 1895, *Cities and Bishoprics of Phrygia*. Oxford, App. I. Inscr., 209 (R. 1887) ve s. 380.

²⁹ Buckler, Calder ve Guthrie ("Eumeneia", *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Cilt IV, The Manchester University Press, 1933, s. 122) göre, Işıklı'da, Eski Cami yanındaki mezarlık duvarında bulunan, sağ ve sol tarafından aşınmış ve Latince okunuşu ile verilmiş olan A. D. 196 tarihli beyaz mermer kitabeden Eumenia'nın bir garnizon şehri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu kitabın Plate 10 ve Plate 11 adlı kısımlarında Işıklı'nın çok eskiden çekilmiş ve yerleşimi o günkü haliyle gösteren fotoğraflar da mevcuttur.

³⁰ Hamilton, W., 1842, *Researches in Asia Minor*, Cilt II, s.166, London..

m. olarak ölçtüğü kalıntıların kabaca kesme taş parçalarından ve arada sırada tercihen 30 cm.nin üzerinde tuğlaların kullanımı ile inşa edildiklerini, tümünün kuvvetli harçla yerleştirildiğini ve alt kısımlarda bazı yeniden kullanılmış sütunlar bulunduğunu gözlemlediğini belirtir. Ayrıca, kullanılmış olan malzemenin 3. ve 5. yüzyıllar arasında bir tarihi ortaya koyabileceğini ilave ederek, belki üzerinde tepeden aşağı bakan sathi kulelerin bulunabileceği iki veya üç noktanın varlığından da bahseder. Bu konudaki son sözlerini ise bayırın 30° lik eğimi sebebi ile yukarıdan gelecek saldırılara dayanamayacağı fikrinden hareketle burada bir kaleden çok Dinar'a (Apemeia) giden yolu koruyan bir set veya bir dizi kutsal yapı kalıntısı olabileceğini şimdilik kabul etmenin daha güvenli olacağından söz ederek tamamlar.

Foto: 5- Sarıbaba Tepesi'nin güney eteğinde kale veya koruma duvarına ait kalıntılar. Fotoğraf, 1998 Eylül ayında alınmıştır.

Photo: 5 - The ruins of a protection wall or a castron on the south foot of Sarıbaba Hill. The photo has been taken on September in 1998.

Hulâsaten, Büyük Menderes Nehri kaynaklarına ulaştığı kesin olan Bizans Ordusu'nun bir kale kalıntısına rastlama ihtimali bulunduğu Eumeneia adlı yerleşim yeri hakkında elde ettiğimiz veriler ile, civarındaki Roma ve erken Bizans dönemlerine ait kale olması muhtemel birden çok müstahkem yapı kalıntıları ve temelleri arkeologların yüzeyde yaptığı araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu durum yukarıda topografik yönden de kaynaklarla uyuştuğunu belirttiğimiz Kûfi Çayı Boğazı'nın Myriocephalon Muharebesi'nin vuku bulunduğu yer olması ihtimalini daha da bir kuvvetlendirmektedir.

SONUÇ

Kûfi Çayı, Küçük Sincanlı ve Sandıklı havzalarının sularını Çivril Havzası'nda bulunan Işıklı Gölü'ne boşaltmakta ve Büyük Menderes Nehri vasıtasıyla dış drenaja bağlamaktadır. Böylece Kûfi Çayı'nın hidrografik şebekesi nispeten farklı coğrafi özelliklere sahip havzaları içine almaktadır. Bunun yanında Kûfi Çayı Boğazı topografya, iklim ve bitki örtüsü bakımından nispeten farklı bir doğal ortamı oluşturmaktadır.

Kûfi Çayı Sandıklı ile Çivril havzası arasında yer alan topografik yükseltileri yer yer boğaz karakterinde olan bir vadiyle geçmektedir. Bu vadinin derinleşmesi ve bir boğaz karakterini kazanması esasen Neotektonik dönemde tektonik hareketlerin etkisiyle olmuştur. Nitekim, Çağlayan Köyü'nün 350 m. kadar güneybatısında, bugünkü talveg seviyesinden 40-50 m. yükseklikte, 4-5 m. kalınlığında Kuaterner'e ait alüvyal bir taraça deposunun varlığı bunu doğrulayan unsurlardan biridir.

Kûfi Çayı akım özellikleri bakımından, Büyük Menderes Nehri ve Dinarsuyu'ndan daha farklı bir karaktere sahiptir. Yağmurla ve karla beslenen bu akarsuyun aylık ve yıllık ortalama akımı çok düzensizdir.

Kûfi Çayı vadisinden günümüzde olduğu gibi tarihî devirlerde de ulaşım amacıyla yararlanılmış ve hatta askerî yol olarak da kullanılmıştır. Çünkü burası, Çivril ile Sandıklı arasında ulaşımın kolaylığı bakımından en uygun topografik özelliklere sahiptir.

Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ile Bizans İmparatoru Manuel Komnenos arasında 17 Eylül 1176 yılında yapılan Myriocephalon Savaşı, tarihi kayıtlarda tasvir edilen savaş yerinin coğrafi ortamına göre, Kûfi Çayı Boğazı'nda olmuştur.

Bugüne kadar savaş yeri olarak Kûfi Çayı Boğazı'nı savunan araştırmacılar tarafından konu birçok yönden ele alınmıştır. Bundan sonra üzerinde önemle durulması gereken nokta, hem boğaz ve hem de Eumenia (Işıklı) antik yerleşmesinde arkeolojik kazılar yapılarak meselenin katî bir şekilde halli yoluna gidilmesidir. Böylelikle, Myriokephalon Savaşı'nın yeri arkeolojik belgelerle de kesinlik kazanmalıdır.

Kûfi Çayı Boğazı ve yakın çevresinin topografik özellikleri ve tarihi önemi bakımından milli park haline getirilmesi uygun olacaktır. Ayrıca bu yöredeki tarihi eserler Çivril'de kurulacak müzede sergilenmelidir.

Kûfi Çayı Boğazı'nın girişi ve çıkışına bir kitabe, Çivril-Dinar karayolu kenarına da Myriokephalon Savaşı ile ilgili bir levha konulmalıdır.

İlk ve orta öğretim ders kitaplarında Myriokephalon Savaşı'nın yeri ile ilgili kısımlarda düzeltmeler yapılmalıdır. Çünkü bu kitaplarda savaş yeri ya belirtilmemiş yada genel bir ifade kullanılarak geçiştirilmiştir.

Çivril Belediyesi'nin Myriokephalon Savaşı ile ilgili çalışmaları övgüye değerdir ve bunun devamı sağlanmalıdır. Ayrıca üniversitelerin, çeşitli kamu ve özel kurumların da bu tür bilimsel çalışmalara katılması ve desteklerinin alınması gereklidir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Ardos, M., 1979, Türkiye Jeomorfolojisinde Neotektonik, İst. Üniv. Coğr. Enst. Yay. No. 113, İstanbul.
- Ayiter, K., 1981, Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur, VIII. Türk Tarih Kongresi (II. Ciltten Ayrı Basım), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Ballance, M., 1995, Survey Of Roman And Byzantine Remains At Dinar, Işıklı And Pınarbaşı, 1994 XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s.185-198. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay. No. 1813, Ankara.
- Baykara, T., 1969, Denizli Tarihi (2. Kısım 1070-1429), Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- Brewster, H., 1993, Classical Anatolia, London-New York.
- Bückler, W. H., Calder, W. M., Guthrie, W. K. C., 1933, Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Cilt IV, Manchester University Press,

- Cahen, C., 1994, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Terc. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul.
- Ceylan, M. A., 1998, Baklan-Çivril Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Çakmakoğlu, A., 1986, Çivril-Banaz-Sandıklı-Dinar Arasındaki Bölgenin Jeolojisi, MTA Ege Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi No. Je/66, İzmir.
- , Göktaş, F., Tari, E. S., Yavuz, F., Sarıkaya, H., 1986, Çivril-Banaz-Sandıklı-Dinar Arasındaki Sahanın Jeoloji Ön Raporu, MTA Enst. Rapor No. 8062 (Yayınlanmamış), Ankara.
- , 1995, 1/100.000 Ölçekli (Açınsama Nitelikli) Türkiye Jeoloji Haritası Serisi L23 (I9) Paftası, MTA Enst. Ege Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi (Yayınlanmamış), İzmir.
- Çay, A., 1984, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası, Orkhun Yayınları, İstanbul.
- Erinç, S., 1955, Orta Ege Bölgesinin Jeomorfolojisi, MTA Enst. Rapor No. 2217, Ankara.
- , 1957, Türkiye'de Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış, Türk Coğr. Derg. Sayı 17, s. 93-117, İstanbul.
- Geregory Abu'l-Farac Tarihi, Cilt II (Terc. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1987.
- Holzer, H., 1953, Menderes Masifi Doğu Kısımının Jeolojisi, MTA Enst. Rapor No. 2365, Ankara.
- İnandık, H., 1959, Ege Bölgesi Akarsularının Rejimleri, Türk Coğr. Derg. Sayı 18-19, s. 78-100, İstanbul.
- İzbrak, R., 1940, Denizli Coğrafyasına Umumi Bir Bakış, Ülkü Mecm. Cilt 16, Sayı 93, s. 354-359, Ankara.
- Komnena, A., 1996, Alexiade (Terc. B. Umar), İnkılap Yay. İstanbul.
- Niketas Khoniates, 1995, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri, Terc. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Ostrogorsky, G., 1991, Bizans Devleti Tarihi (Terc. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Öztürk, A., 1981, Homa-Akdağ (Denizli) Yöresinin Stratigrafisi, Türk. Jeol. Kur. Bült. Cilt 24, Sayı 1, s. 75-84, Ankara.
- Ramsay, W. M., 1895, Cities And Bishoprics Of Phrygia, Oxford.

- , 1960, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (Terc. M. Pektaş), MEB Yay. İstanbul.
- Ronner, F., 1962, Sandıklı Ovası Çöküntüsü, Genç Tektonik Ve Volkanik Durumları, MTA Derg. Sayı 59, s. 69-88, Ankara.
- Runciman, S., 1992, Haçlı Seferleri Tarihi, Cilt II (Terc. F. Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Saraçoğlu, H., 1990, Bitki Örtüsü, Akarsular Ve Göller, MEB Öğretmen Kitapları Dizisi No. 177, İstanbul.
- Sarıkaya, M., 1959, Denizli Vilayeti Coğrafyası, Denizli Öğretmen Derneği Yay. No. 4, Denizli.
- Sevim A. Ve Yücel, Y., 1989, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu Ve Beylikler Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Şekercioğlu, H., 1967, Miryofatlon Zaferi Ve Yerin Stratejik Önemi, Türk Kültürü Derg. Cilt V, Sayı 59, s. 831-836, Ankara.
- , 1972, 17 Eylül 1176 Gelendost-Miryofatlın Zaferinin 796. Yılı, Türk Kültürü Derg. Cilt X, Sayı 119, s. 1172-1176, Ankara.
- Taşkın Koruma Tesisleri Tanıtma Föyü, DSİ İşletme Ve Bakım Başmühendisliği, Çivril, 1990.
- Turan, O., 1993, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yay. No. 174, İstanbul.
- Turfan, K., 1997, Myriokephalon Savaşı Üzerine Yeni Görüşlerimiz ve Anadolu'nun Bir Türk Vatanı Oluşu, Myriokephalon Savaşı, I. ve II. Sempozyum Bildirileri, Çivril Belediyesi Kültür Hizmetleri Yay. No. 1, Denizli.
- Türkiye'deki Barajlar Ve Hidroelektrik Santralleri, DSİ Yay. Ankara, 1995.
- Umar, B., 1990, Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi, Belleten, LIV, Sayı 290, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara
- , 1993, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Vasiliev, A. A., 1929/1930, Manuel Komnenus and Henry Plantagenet, Byzantinische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
- Wittek, P., 1970, Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları, Selçuklu Araştırmaları, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara. Dergisi.
- Yalçınlar, İ., 1996, Türkiye'de Bazı Jeomorfolojik Ve Jeolojik Gözlemler, Türk Coğr. Derg. Sayı 31, s. 1-5, İstanbul.